

J. Exalto, *Gereformeerde heiligen. De religieuze exempeltraditie in vroegmodern Nederland* (Dissertatie Vrije Universiteit Amsterdam 2005; Nijmegen: Vantilt, 2005, 366 blz., € 24,90, ISBN 90 77503 24 2).

Op het omslag van dit rijk geïllustreerde boek staat Rembrandts bekende voorstelling van aartsvader Jacob die de zonen van Jozef zegent. In de verantwoording vermeldt de auteur: ‘ook diverse zeventiende-eeuwse predikanten gaven op hun sterfbed een aartsvaderlijke zegen.’ De identificatie met een — in dit geval oud-testamentische — voorbeeldfiguur, leidde niet alleen tot persoonlijke toeëigening van zijn levensverhaal, maar ook tot concrete navolging ervan.

Gereformeerde heiligen borduurt, net als de onlangs verschenen bundel *Confessional sanctity* (2004) met verschillende bijdragen van VU-historici, in zijn theoretische concepten voort op de inaugurele rede *Heiligen, idolen, iconen* (1998) van ‘aartsvader’ Willem Frijhoff. In dit proefschrift stelt Exalto dat het fenomeen van het benoemen en navolgen van heiligen ook in verschillende protestantse gezindten van de vroegmoderne tijd een belangrijke rol speelde. De kerkelijke leraren namen weliswaar afstand van de wijze waarop de heiligenverering in de post-tridentijnse katholieke kerk gestalte had gekregen, met een sterke accentuering van gebeden om voorspraak, geloof in wonderen en reliekverering, maar namen bewust of onbewust andere elementen van de traditie wél over. Ze erkenden het belang van exemplarische levensvormen en onderkenden deze als bijzonder, religieus geïnspireerd of in ieder geval religieus waardevol en navolgenswaardig. Uiteraard creëerden de protestantse gezindten daarbij wel hun eigen heiligencanon.

Exalto biedt in zijn vlot geschreven studie, die zich concentreert op de zeventiende eeuw en het meest van zijn materiaal put uit schrijvers van en rond de Nadere Reformatie, een verkenning voor het Nederlands taalgebied. Het boek bevat een rijke documentatie uit geschriften van en verhalen over kerkelijke voormannen als Jodocus van Lodensteijn, Gisbertus Voetius, Theodorus en Wilhelmus à Brakel, Willem Teellinck, Henricus van Rijn, Jacobus Borstius en Willem Sluiter. Zo bespreekt Exalto verschillende bronnen waarin exemplen van heiligheid werden aangereikt: preken, martyrologieën, wonderverhalen, spirituele biografieën, thanatografieën (beschouwingen over het sterven) en lijkpreken; meer zijdelings komen tevens liederen, theater en de beeldcultuur aan bod. Vanuit de sterke oriëntatie op de Schrift waren de voornaamste exemplen uiteraard die van bijbelse heiligen: de Vaders Abraham, Jacob, Jozef, Mozes, David, Salomo en Paulus als mannelijke modellen en de ‘Moeders van Israël’ Sara, Esther, Ruth, Judith, Susanna en, strict schriftuurlijk ingekleed, Maria als vrouwelijke modellen. Zich spiegelend aan de bijbelse modellen, kende de Reformatie echter ook *living saints*, eigentijdse inspirerende voorbeeldfiguren.

Exalto gaat in het bijzonder in op drie soorten. Hij laat zien hoe het model van martelaren, profeten en koningen zich voortzette in levende exemplen van geloofsstrijders, dominees en stadhouders. Gezien de chronologische afbakening gaat iets minder aandacht uit naar het martelarenexempel, belangrijk in de spiritualiteit van de vroeg-protestantse kerken, en meer naar de exemplen uit de tijd van kerkelijke consolidatie. Krijgt de lezer, in aparte hoofdstukken over dominees en stadhouders, daarmee een duidelijk beeld van mannelijke modellen van gereformeerd leiderschap, onbevredigend is het toch dat de

betekenis van de vrouwelijke exempla in de gereformeerde traditie zo weinig uitwerking krijgt. Exalto verontschuldigt zich hiervoor ('in de protestantse exempeltraditie domineert de man') maar het is toch te hopen dat hij of andere historici van het VU-onderzoeksprogramma 'heilige personen, heilige patronen' dit braak liggende terrein nog eens zullen betreden. Het omslag van het boek maakt de masculiene focus van deze studie trouwens treffend zichtbaar: er was voor de figuur van Asnath, de vrouw van Jozef, geen plaats meer en zij is daarom discreet weggewerkt op de binnenflap.

Ook de katholieke hagiografie en kerkelijke praktijk van de zeventiende eeuw blijven buiten het blikveld van deze studie, afgezien van een incidentele verwijzing. Dat is jammer, alleen al omdat er treffende parallellen te trekken zouden zijn. Heiligenverhalen en exempels lijken zich namelijk gemakkelijk tussen de verschillende kerkelijke kampen te bewegen, net als melodieën van liederen en beelden van de iconografie. Ook de taal die protestanten en katholieken hanteren, laat overeenkomsten zien: de Delftse priester Stalpart van der Wiele bijvoorbeeld spreekt in zijn heiligenliederen even gemakkelijk van 'mannen Gods' en 'helden van het geloof' als de dominees in dit boek. De stelling van Exalto dat de religieuze exempeltraditie in de protestantse tradities voortleeft, zou met iets meer aandacht voor de katholieke exempeltraditie — die voorafgaat maar in de zeventiende eeuw óók voortleeft — nog meer reliëf kunnen krijgen.

Exalto begeeft zich op veel terreinen en doet dat met brillen, maar is daardoor ook kwetsbaar. Hij geeft bijvoorbeeld een boeiend overzicht van de populariteit van de richter Simson in de zeventiende eeuw, met tal van voorbeelden uit de theologie, iconografie, letterkunde. Maar de onderlinge relatie van die vele renaissanceïstische, lutherse, doperse, gereformeerde en soms ook katholieke Simsonbeelden wordt niet duidelijk en het chronologisch en geografisch kader is wel erg gevarieerd. Was Simson voor de Hollandse gereformeerden, net als voor Luther, dus een identificatiefiguur? Hoe? Anders dan voor de katholieken of de luthersen? Kwamen de gereformeerden in contact met de genoemde iconografie? Gingen ze wel naar het theater? Het besproken toneelstuk *Samson* van Vondel uit 1660 kenden ze waarschijnlijk niet, het dateert uit een periode waarin de kunstenaar al twintig jaar belijdend katholiek was en door bevindelijken verguist. Het niet genoemde gedicht *Samson* in Vondels portretgalerij *De Helden Godes* uit 1620 kenden ze wellicht wél (deze vroege bundel, uit Vondels doperse periode, is een typisch voorbeeld van een protestantse heiligencanon met wijde verspreiding).

We kunnen uiteraard meer zeggen over het aanbod van religieuze exempla dan over de verspreiding ervan en de precieze toeëigening. Het is makkelijker om aan te tonen dat bepaalde exempels werden aangereikt — in dat opzicht is Exalto's uitvoerige documentatie overtuigend — en veel moeilijker hoe en waar ze precies werden aangeboden, welke rol ze speelden, welke interpretatie van de altijd meerduidige verhalen domineerde en op welke wijze de persoonlijke toeëigening precies plaatsvond. Na lezing van Exalto's erudiete en leuke verkenning blijven er in dat opzicht nog veel vragen en punten voor discussie. Ik beperk me tot één voorbeeld: die afbeelding op het omslag die de populariteit van oudtestamentische exempla in de Hollandse zeventiende eeuw lijkt te illustreren. Maar zou dit schilderij van Rembrandt ooit zijn doorgedrongen tot de theologen en gelovigen van de Nadere Reformatie? Is deze beeldtraditie niet afkomstig uit een heel ander Holland en staat ze niet mijlenver af van die gereformeerden? Is het dan niet enigszins gratuit om een

dergelijke afbeelding bij deze studie te plaatsen? En nóg een probleem: welke aspecten uit dit verhaal van Jacob en Jozef zouden in kringen van de Nadere Reformatie vooral naar voren zijn gehaald? Genesis 48 vertelt hoe Jacob, tot ontzetting van zijn zoon Jozef, zijn kleinzonen bij de zegen verwisselde. De blinde aartsvader kruiste de handen en zegende de jongste Efraïm met zijn rechterhand en de oudste Menasse met zijn linkerhand, met als gevolg dat, zoals wel vaker in Genesis, de eerstgeborene zijn rechten misliep. De gekruiste handen van Jacob speelden een belangrijke rol in de iconografische traditie, onder meer bij de (katholieke) Maarten van Heemskerck en de (erasmiaanse) Dirk Coornhert die Rembrandt voorgingen. Het ging in die iconografische traditie dus niet alleen om het motief van het doorgeven van de zegen, maar vooral om de vraag wíe die zegen ontving, een kennelijke toespeling op het eigentijdse theologische debat over de uitverkiezing (zie C. Tümpel, e. a., *Het oude testament in de schilderkunst van de Gouden Eeuw* (1991) 46 vlg.). Is Exalto's uitleg over hoe gereformeerde predikanten dit verhaal lezen, dan onjuist of te vlak? Of zal het complexe verhaal uit Genesis, door kunstenaars als Coornhert, Van Heemskerck en Rembrandt zo subtiel bewerkt, toch zo zijn 'toegeëigend'? We weten het niet.

Deze voorbeelden laten zien hoe moeilijk en ambitieus het is om Nederlandse religiegeschiedenis te beoefenen, zoals de auteur beoogt, 'door de combinatie van theologie, etnologie en cultuurgeschiedenis, aangevuld met gegevens uit de literatuurgeschiedenis, de historische pedagogiek en de kunstgeschiedenis.' (33) Exalto's studie behoeft op het niveau van de feiten hier en daar wel wat bijstelling en aanvullingen, maar biedt een goede ontsluiting van de meer bevindelijke zeventiende-eeuwse stromingen en laat zien dat het beschrijven van de exempeltraditie een interessante methode is om de geleefde spiritualiteit, voor zover dat mogelijk is, naderbij te brengen.

Charles van Leeuwen

Pamela H. Smith, *The Body of the Artisan. Art and Experience in the Scientific Revolution* (Chicago: Chicago University Press, 2004, 367 blz., ISBN 0 226 76399 4).

Aan de titel van dit prachtig geïllustreerde boek van Pamela Smith valt het niet af te lezen, maar haar nieuwe interpretatie van de oorsprong van de Wetenschappelijke Revolutie van de zeventiende eeuw is voor een belangrijk deel ontleend aan de kunst- en wetenschapsgeschiedenis van de Lage Landen. Domineren in zulke studies Italië, Frankrijk en Engeland doorgaans het verhaal, hier treft men een overtuigend pleidooi aan voor een geografisch ruimere kijk op de ontwikkeling van de vroegmoderne wetenschap. Juist een land als de Republiek, dat al vroeg een consumptiemaatschappij was, is van eminent belang in haar benadering van de geschiedenis van de wetenschap, die speciaal de materiële zijde van de kennisverwerving uit doet komen.

Haar these vat Smith het kortst samen op pagina 24: 'Artisanal attitudes and practices were ... constitutive of the new science.' Lang werd de Wetenschappelijke Revolutie (en de wetenschapsgeschiedenis in het algemeen) vooral opgevat als een proces van intellectuele verandering — van oude en nieuwe theorieën. Paradigmatisch was daarvoor het werk van

dergelijke afbeelding bij deze studie te plaatsen? En nóg een probleem: welke aspecten uit dit verhaal van Jacob en Jozef zouden in kringen van de Nadere Reformatie vooral naar voren zijn gehaald? Genesis 48 vertelt hoe Jacob, tot ontzetting van zijn zoon Jozef, zijn kleinzonen bij de zegen verwisselde. De blinde aartsvader kruiste de handen en zegende de jongste Efraïm met zijn rechterhand en de oudste Menasse met zijn linkerhand, met als gevolg dat, zoals wel vaker in Genesis, de eerstgeborene zijn rechten misliep. De gekruiste handen van Jacob speelden een belangrijke rol in de iconografische traditie, onder meer bij de (katholieke) Maarten van Heemskerck en de (erasmiaanse) Dirk Coornhert die Rembrandt voorgingen. Het ging in die iconografische traditie dus niet alleen om het motief van het doorgeven van de zegen, maar vooral om de vraag wíe die zegen ontving, een kennelijke toespeling op het eigentijdse theologische debat over de uitverkiezing (zie C. Tümpel, e. a., *Het oude testament in de schilderkunst van de Gouden Eeuw* (1991) 46 vlg.). Is Exalto's uitleg over hoe gereformeerde predikanten dit verhaal lezen, dan onjuist of te vlak? Of zal het complexe verhaal uit Genesis, door kunstenaars als Coornhert, Van Heemskerck en Rembrandt zo subtiel bewerkt, toch zo zijn 'toegeëigend'? We weten het niet.

Deze voorbeelden laten zien hoe moeilijk en ambitieus het is om Nederlandse religiegeschiedenis te beoefenen, zoals de auteur beoogt, 'door de combinatie van theologie, etnologie en cultuurgeschiedenis, aangevuld met gegevens uit de literatuurgeschiedenis, de historische pedagogiek en de kunstgeschiedenis.' (33) Exalto's studie behoeft op het niveau van de feiten hier en daar wel wat bijstelling en aanvullingen, maar biedt een goede ontsluiting van de meer bevindelijke zeventiende-eeuwse stromingen en laat zien dat het beschrijven van de exempeltraditie een interessante methode is om de geleefde spiritualiteit, voor zover dat mogelijk is, naderbij te brengen.

Charles van Leeuwen

Pamela H. Smith, *The Body of the Artisan. Art and Experience in the Scientific Revolution* (Chicago: Chicago University Press, 2004, 367 blz., ISBN 0 226 76399 4).

Aan de titel van dit prachtig geïllustreerde boek van Pamela Smith valt het niet af te lezen, maar haar nieuwe interpretatie van de oorsprong van de Wetenschappelijke Revolutie van de zeventiende eeuw is voor een belangrijk deel ontleend aan de kunst- en wetenschapsgeschiedenis van de Lage Landen. Domineren in zulke studies Italië, Frankrijk en Engeland doorgaans het verhaal, hier treft men een overtuigend pleidooi aan voor een geografisch ruimere kijk op de ontwikkeling van de vroegmoderne wetenschap. Juist een land als de Republiek, dat al vroeg een consumptiemaatschappij was, is van eminent belang in haar benadering van de geschiedenis van de wetenschap, die speciaal de materiële zijde van de kennisverwerving uit doet komen.

Haar these vat Smith het kortst samen op pagina 24: 'Artisanal attitudes and practices were ... constitutive of the new science.' Lang werd de Wetenschappelijke Revolutie (en de wetenschapsgeschiedenis in het algemeen) vooral opgevat als een proces van intellectuele verandering — van oude en nieuwe theorieën. Paradigmatisch was daarvoor het werk van